==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

ચતુરભુજ વિઠ્ઠલદાસ જસાણી

વિરુદ્ધ

મોરેશ્વર પરશરામ અને અન્ય.

તા. ૧૫/૦૨/૧૯૫૪

[મુખર્જી, વિવિયન બોસ અને ભગવતી, ન્યાયમૂર્તિઓ]

રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ (૧૯૫૧ નો ૪૩), કલમ ૭(ડી) – માલ પૂરો પાડવા માટે કેન્દ્ર સરકાર સાથે કરારો કરતી પેઢી – સંસદ માટે ચૂંટણી લડતો ઉમેદવાર, નિર્ણાયક તારીખોએ સદરહુ પેઢીનો ભાગીદાર – ગેરલાયકાત – ભારતના સંવિધાન, અનુચ્છેદ ૨૯૯(૧) – ઈન્ડિયન કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટ (૧૮૭૨ નો ૯), કલમ ૨૩૦(૩) – સરકાર સાથેનો કરાર યોગ્ય સ્વરૂપમાં ન હોવો – શું તે વ્યર્થ છે – બહાલી – માલ પૂરો પાડવાનો કરાર – બંને પક્ષો દ્વારા સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી – અને ચુકવણી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં

રહે છે – અનુસૂચિત જાતિ મહારની વ્યક્તિ મહાનુભાવ પંથમાં ધર્માંતરિત થઈ – શું ધર્માંતરિત વ્યક્તિનો જાતિ દરજ્જો બદલાયો કે કેમ.

માલ પૂરો પાડવાનો કરાર જ્યારે માલ પૂરો પાડવામાં આવે ત્યારે સમાપ્ત થતો નથી, જ્યાં સુધી ચુકવણી કરવામાં ન આવે અને બંને પક્ષો દ્વારા કામગીરી પૂર્ણ કરીને કરારમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત ન થવાય ત્યાં સુધી તે અસ્તિત્વમાં ચાલુ રહે છે.

ઓ'કેરોલ વિરુદ્ધ હેસ્ટિંગ્સ ([૧૯૦૫] ૨ આઇ.આર. ૫૯૦) અને સત્યેન્દ્રકુમાર દાસ વિરુદ્ધ ચેરમેન ઓફ ધ મ્યુનિસિપલ કમિશનર્સ ઓફ ઢાકા (આઇ.એલ.આર. ૫૮ કલ. ૧૮૦) પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની નામની પેઢી, કે જેમાં ઉમેદવાર ભાગીદાર હતા, તેણે કેન્દ્ર

સરકાર સાથે માલ પૂરો પાડવા માટે કરારો કર્યા હતા. આ કરારો અસ્તિત્વમાં હતા – નિર્ણાયક તારીખો, ૧૫ નવેમ્બર, ૧૯૫૧ અને ૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨ ના રોજ. ૧૫ નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ઉમેદવારીપત્રો રજૂ કરવાની છેલ્લી તારીખ હતી, અને ૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨ એ તારીખ હતી કે જે દિવસે પરિણામો જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા:

કોર્ટે ઠેરવેલ કે, ઉમેદવાર યોગ્ય સરકારને માલ પૂરો પાડવાના કરારોમાં નિર્ણાયક તારીખોએ હિસ્સો અને હિત બંને ધરાવતા હતા અને તેથી

તેઓસંસદના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે ગેરલાયક ઠર્યા હતા, તે ગેરલાયકાતના આધારે કે જે રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ (૧૯૫૧ ના ૪૩) ની કલમ ૭(ડી) માં દર્શાવવામાં આવી છે.

વધુમાં કોર્ટે ઠેરવેલ કે, એવી દલીલ કે પ્રશ્ન–ગત કરારો વ્યર્થ હતા કારણ કે યુનિયન સરકાર સામે દાવો માંડી શકાતો ન હતો સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૯૯(૧) ના કારણોસર, કેમ કે આ કરારો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવ્યા હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું ન હતું, તે દલીલ પાયાવિહોણી હતી, કારણ કે આ એવા પ્રકારનો કેસ હતો કે જેને ઇન્ડિયન કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટની કલમ ૨૩૦(૩) લાગુ પડે.

જ્યારે કોઈ સરકારી અધિકારી પોતાની સત્તા બહાર જઈને કાર્ય કરે છે, ત્યારે સરકાર બંધાયેલી રહે છે જો તેણે સત્તા બહારના તે કાર્યને બહાલી આપી હોય.

ધ કલેક્ટર ઓફ મસુલીપટ્ટમ વિરુદ્ધ કાવલી વેંકટા નારેણપ્પા (૮ એમ.આઇ.એ. ૫૧૯) પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

મહાર જાતિનો સભ્ય, કે જે અનુસૂચિત જાતિઓ પૈકીની એક છે, તે મહાર જાતિનો સભ્ય રહેવાનું ચાલુ રાખે છે, મહાનુભાવ પંથના સિદ્ધાંતોમાં તેના ધર્માંતરણ છતાં, કેમ કે આવું ધર્માંતરણ બૌદ્ધિક સ્વીકાર સિવાય ભાગ્યે જ કશું દર્શાવે છે, અમુક વૈચારિક સિદ્ધાંતોના, અને તે ધર્માંતરિત વ્યક્તિના જાતિ દરજ્જાને બદલતું નથી.

અબ્રાહમ વિરુદ્ધ અબ્રાહમ (૯ એમ.આઈ.એ. ૧૯૯) પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

દીવાની અપીલ અધિકારક્ષેત્ર : દીવાની અપીલ નં.૧૫૫/૧૯૫૩ .

ખાસ પરવાનગી દ્વારા અપીલ, ચુકાદા અને તારીખ ૧૫ જુલાઈ, ૧૯૫૩ ના હુકમ સામે, ઈલેક્શન ટ્રિબ્યુનલ, નાગપુરના ચૂંટણી અરજી નં. ૩, ૧૯૫૨ માં.

અપીલકર્તા તરફથી બી. સેન અને ટી. પી. નાઈક.

વેદ વ્યાસ (તેમની સાથે એસ. કે. કપૂર) સામાવાળા નં. ૧ માટે.

૧૯૫૪. ૧૫ ફેબ્રુઆરી. **કોર્ટનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિ બોસ દ્વારા આપવામાં આવેલ:**

આ અપીલ એક નિર્ણય સામેની અપીલ છે, નાગપુર ઈલેક્શન ટ્રિબ્યુનલના. ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષની સ્પર્ધા બે બેઠકો અંગે હતી, ભંડારા સંસદીય મતવિસ્તારની. આ ચૂંટણીઓ યોજાઈ હતી ડિસેમ્બર, ૧૯૫૧ અને જાન્યુઆરી, ૧૯૫૨ માં પાંચ દિવસો દરમિયાન.

તેર ઉમેદવારોએ ઉમેદવારી પત્રો દાખલ કર્યા હતા, જે પૈકી અરજદાર પણ હતા. આ પૈકી, છ ઉમેદવારોએ અનુસૂચિત જાતિઓ માટે અનામત રાખવામાં આવેલી બેઠક પર ચૂંટણી લડી હતી. આ પૈકીના એક ગંગારામ થાવરે હતા,

જેમનું તે પછીથી અવસાન થયેલ છે.

પ્રશ્નગત અનુસૂચિત જાતિ મહાર જાતિ છે. થાવરે મહાર ન હોવાના કારણોસર અનામત બેઠક માટેના તેમના ઉમેદવારી પત્ર સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. એ બાબત સ્વીકૃત છે કે તેઓ જન્મથી મહાર હતા, પરંતુ પાછળથી જીવનમાં તેઓ મહાનુભાવ પંથમાં જોડાયા હતા. અપીલકર્તાના જણાવ્યા અનુસાર, આ એક એવો સંપ્રદાય છે જે જ્ઞાતિમાં માનતો નથી, અને વૈકલ્પિક રીતે તે પોતાની જાતમાં જ એક અલગ જ્ઞાતિ રચે છે. એવી દલીલ હતી કે જ્યારે ગંગારામ થાવરે આ પંથમાં જોડાયા ત્યારે તેઓ મહાર જાતિના સભ્ય રહેતા બંધ થયા હતા. વાંધો સફળ રહ્યો અને તેમનું ઉમેદવારી પત્ર નામંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું.

અન્ય એક અનુસૂચિત જાતિના ઉમેદવારનું ઉમેદવારી પત્ર પણ નામંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું અને ચૂંટણી પહેલાં અન્ય પાંચ ઉમેદવારી પત્રો પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા હતા, જેમાં વર્તમાન અરજદાર પણ હતા. તેનાથી છ ઉમેદવારો બાકી રહ્યા, જે પૈકી ત્રણ ઉમેદવારો અનામત બેઠક માટે પાત્ર હતા.

જે બે વ્યક્તિઓ ચૂંટાયા હતા તેઓ અનુસૂચિત જાતિની બેઠક માટે તુલારામ સખારે અને સામાન્ય બેઠક માટે ચતુરભુજ જસાણી હતા. જસાણીની ચૂંટણીને એવા કારણોસર પડકારવામાં આવી હતી કે તેઓ ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ (૧૯૫૧ નો અધિનિયમ ૪૩) ની કલમ ૭(ડી) માં દર્શાવેલી ગેરલાયકાતોને આધીન હતા, કારણ કે તેઓ કેન્દ્ર સરકારને માલ પૂરો પાડવાના

કરારમાં હિત ધરાવતા હતા.

ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલે ઠેરવ્યું કે ગંગારામ થાવરેનું ઉમેદવારી પત્ર નામંજૂર કરવું અયોગ્ય હતું કારણ કે મહાનુભાવ પંથના સિદ્ધાંતોમાં ધર્માંતરણ કરવા છતાં તેઓ મહાર જાતિના સભ્ય તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. તેણે એવું પણ ઠેરવ્યું કે ચતુરભુજ જસાણીનો કેન્દ્ર સરકાર સાથે કરાર હતો, તેથી તેઓ ગેરલાયક ઠર્યા હતા. તદનુસાર તેણે સમગ્ર ચૂંટણી રદબાતલ ઠેરવી હતી.

અમે પહેલા ચતુરભુજ જસાણીની ચૂંટણી અંગે વિચારણા કરીશું. કલમ ૭(ડી) નીચે મુજબની શરતોમાં છે:

"કોઈ વ્યક્તિ સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે, અને સભ્ય રહેવા માટે ગેરલાયક ઠરશે વગેરે.

* * * *

(ડી) જો. .. .. . પોતે ..... તે ..... . યોગ્ય સરકારને માલ પૂરો પાડવાના કરારમાં કોઈ હિસ્સો અથવા હિત ધરાવતો હોય."

ચતુરભુજ જસાણી મુલજી સિક્કા એન્ડ કંપની નામની પેઢીમાં ભાગીદાર હતા, અને હજુ પણ છે, અને એવું કહેવાય છે કે તમામ પ્રસ્તુત સમયે આ પેઢી પાસે સૈન્ય માટે સરકારને બીડીઓ પૂરી પાડવાનો કરાર હતો.

મુલજી સિક્કા એન્ડ કંપની બીડી ઉત્પાદકોની એક પેઢી છે. કેન્દ્ર સરકાર

પોતાની કેન્ટીન મારફતે પોતાના સૈન્યને વેચાણ કરવા માટે બીડીઓનો સંગ્રહ કરવામાં અને ખરીદવામાં રસ ધરાવતી હતી. તદનુસાર, તેણે આ પેઢી દ્વારા ઉત્પાદિત બીડીઓની બે બ્રાન્ડ પોતાની માન્ય યાદીમાં મૂકી હતી અને પેઢી સાથે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી કે જે હેઠળ પેઢીએ આ બે બ્રાન્ડની બીડીઓ વેચવાની હતી, અને સરકારે સમયાંતરે પેઢી પાસેથી તે ખરીદવાની હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આ બાબત કલમના અર્થમાં માલ પૂરો પાડવા માટેના કરાર સમાન હતી. એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ કરાર ચાર પત્રોમાં સમાવિષ્ટ હતો.

અમારો અહીં આ પત્રોનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવાનો કોઈ આશય નથી. એટલું કહેવું પૂરતું છે કે અમારા મતે આ હદ સિવાય તેમાંથી કોઈ બંધનકર્તા પ્રતિબદ્ધતા તારવી શકાતી નથી: મુલજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ કેન્ટીન કોન્ટ્રાક્ટરોને સીધું નહીં પરંતુ માત્ર કેન્ટીન સ્ટોર્સ મારફતે જ વેચાણ કરવાની અને તમામ વેચાણ પર કમિશન ચૂકવવાની બાંહેધરી આપી હતી. અમારા મતે, આ એક ચાલુ વ્યવસ્થા સમાન હતી કે જે હેઠળ આ વ્યવસ્થા અનુસાર આપવામાં આવેલા અને સ્વીકારવામાં આવેલા તમામ ઓર્ડર પર કેન્ટીન સ્ટોર્સ, એટલે કે સરકાર, કમિશન મેળવવા માટે હકદાર બનતી હતી; અને હકીકતમાં કેન્ટીન સ્ટોર્સે આ પ્રકારના દાવાના સંતોષ પેટે રૂ. ૭,૫૦૦ ની રકમ મેળવી પણ હતી. આ નાણાં અહીં મહત્વપૂર્ણ એવી તારીખોના ઘણા સમય પહેલાં ચૂકવવામાં આવ્યા હતા પરંતુ આ સમાધાન દર્શાવે છે કે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી અને તે એક ચાલુ વ્યવસ્થા હતી. અમારા મતે, તે ત્યાર પછી પણ

અસ્તિત્વમાં ચાલુ રહી હતી અને સમાધાન પછી કોઈ દાવો કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થયો તે માત્ર હકીકત એ દર્શાવતી નથી કે તે હવે અસ્તિત્વમાં રહી ન હતી. પરંતુ આ સિવાય, આ પત્રો માત્ર એવી શરતો દર્શાવે છે કે જેના આધારે પક્ષકારો વેપાર કરવા માટે તૈયાર હતા એકબીજા સાથે, જો અને જ્યારે ઓર્ડર આપવામાં આવે અને તેનો અમલ કરવામાં આવે. જેવો ઓર્ડર આપવામાં આવતો અને તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો કે તરત જ એક કરાર અસ્તિત્વમાં આવતો. એ સાચું છે કે આ કરાર પત્રોમાં દર્શાવેલી શરતો દ્વારા નિયંત્રિત થતો હોત, પરંતુ જ્યાં સુધી કોઈ ઓર્ડર આપવામાં ન આવતો અને તેનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવતો ત્યાં સુધી કોઈ કરાર અસ્તિત્વમાં નહોતો. વળી, દરેક અલગ ઓર્ડર અને સ્વીકાર એક અલગ અને ભિન્ન કરારનું નિર્માણ કરતો હતો: જુઓ રોઝ એન્ડ ફ્રેન્ક કંપની વિરુદ્ધ જે. આર. ક્રોમ્પટન એન્ડ બ્રધર્સ લિમિટેડ(૧).

જે નિર્ણાયક તારીખો સાથે અમારે સંબંધ છે તે છે પમી નવેમ્બર, ૧૯૫૧, જે ઉમેદવારીપત્રો રજૂ કરવાની છેલ્લી તારીખ હતી, અને ૧૪મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨, જે તારીખે પરિણામો જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા. આ કલમ આ પ્રમાણે છે—

"કોઈ વ્યક્તિ ચૂંટાવા માટે ગેરલાયક ઠરશે ..... "

તે પછીના શબ્દો, "અને રહેવા માટે", ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી કારણ કે અમારા હેતુઓ માટે માત્ર પહેલાંના શબ્દોનો જ ઉપયોગ કરવો પૂરતો છે.

હવે કલમના શબ્દો છે "ચૂંટાવા માટે ગેરલાયક ઠરશે." આ પસંદગી

ઉમેદવારીપત્ર ભરવાથી શરૂ કરીને ચૂંટણીની જાહેરાત સાથે સમાપ્ત થતાં શ્રેણીબદ્ધ પગલાંઓ દ્વારા થાય છે. તે પરથી ફલિત થાય છે કે જો આ પૈકીના કોઈપણ એક તબક્કે ઉમેદવાર પર ગેરલાયકાત લાગુ પડતી હોય, તો તે ચૂંટાઈ શકે નહીં.

આ કેસમાં કથિત ગેરલાયકાત એ છે કે ચતુરભુજ જસાણી કેન્દ્ર સરકારને માલસામાન પૂરો પાડવાના કરારમાં, અથવા કરારોની શ્રેણીમાં, હિત ધરાવતા હતા. તેઓ આ હિત ધરાવતા હતા કારણ કે આ કરારો મૂળજી સીક્કા એન્ડ કંપની સાથે કરવામાં આવ્યા હતા, જે પેઢીમાં જસાણી ભાગીદારો પૈકીના એક છે. ભાગીદારીની હકીકત સ્વીકારવામાં આવી છે પરંતુ અન્ય હકીકતોનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી અમારે એ જોવાનું રહે છે કે સુસંગત તારીખોના રોજ અથવા તે તારીખો વચ્ચે કોઈપણ સમયે મૂળજી સીક્કા એન્ડ કંપની દ્વારા સરકારને માલસામાન પૂરો પાડવા માટેનો કોઈ કરાર અસ્તિત્વમાં હતો કે કેમ.

આંક સી એ એક કોષ્ટક સ્વરૂપનું પત્રક છે જે અમુક મહિનાઓ દરમિયાન પક્ષકારો વચ્ચેના વ્યવહારો દર્શાવે છે. બંને પક્ષો દ્વારા તેને સાચું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ પત્રકમાંથી નીચે મુજબના અંશો દર્શાવે છે કે સુસંગત તારીખોના રોજ અને તેની વચ્ચે કેન્ટીન સ્ટોર્સને બીડીઓના વેચાણ માટેના કરારોની શ્રેણીમાં મૂળજી સીક્કા એન્ડ કંપની હિત ધરાવતી હતી.
(૧) [૧૯૨૫] એ.સી. ૪૪૫.

ઓર્ડરની તારીખ ઇનવોઇસની તારીખ કિંમત તારીખ

દ્વારા અને માલસામાનની ચૂકવણી–

કેન્ટીન સ્ટોર્સ રવાનગી પૂરા પાડેલ ની

૮–૧૦–૧૯૫૧ ૧૮–૧૦–૧૯૫૧ ૩. ૧,૬૮૪–૧૩–૯

૧૯–૧૨–૧૯૫૧

૮–૧૦–૧૯૫૧ ૧૯–૧૦–૧૯૫૧ ૩,૩૭૩–૯–૩

એજન

૧૭–૮–૧૯૫૧ ૨૬–૧૦–૧૯૫૧ ૨,૬૬૨– ૮–૦

એજન

૧૨–૯–૧૯૫૧ ૨૬–૧૦–૧૯૫૧ ૧,૪૨૬–૧૪–૬

એજન

૧૧–૧૦–૧૯૫૧ ૨૬–૧૦–૧૯૫૧ ૮,૪૧૧–૧૪–૦

એજન

૨૧–૧૦–૧૯૫૧ ૩૦–૧૧–૧૯૫૧ ૧૦,૧૨૫–૨–૯

એજન

૯–૮–૧૯૫૧ ૨૯–૮–૧૯૫૧ ૨૫,૮૧૨–૧૨–૦

૨૪–૧૨–૧૯૫૧

૮–૧૦–૧૯૫૧ ૧૮–૧૦–૧૯૫૧ ૪,૭૯૩–૪–૯

એજન

૧૪-૧૧-૧૯૫૧ ૨૨-૧૧-૧૯૫૧ ૧,૮૮૭-૯-૯

૫-૧-૧૯૫૨

૧૭-૧૦-૧૯૫૧ ૮-૧૧-૧૯૫૧ ૧૬,૫૫૪-૨-૦

૨૨-૧-૧૯૫૨

૧૨-૧૧-૧૯૫૧ ૨૦-૧૧-૧૯૫૧ ૪,૨૦૫-૧૫-૦

એજન

૧૩-૧૨-૧૯૫૧ ૧૦-૧-૧૯૫૨ ૧૩,૯૭,૦૭૯-૭-

૯ ૧૨-૨-૧૯૫૨

૧૪-૧-૧૯૫૨ ૨૨-૧-૧૯૫૨ ૧,૬૯૧-૧૧-૯

એજન

૨૧-૧૨-૧૯૫૧ ૧૦-૧-૧૯૫૨ ૧૬,૯૮૩-૮-૦

૧૮-૨-૧૯૫૨

૧૨-૧૧-૧૯૫૧ ૨૨-૧૧-૧૯૫૧ ૮,૪૧૧-૧૪-૦

૧૩-૩-૧૯૫૨

૯-૧-૧૯૫૨ ૧૬-૧-૧૯૫૨ ૫,૮૮૮-૪-૯

એજન

૨૩–૧–૧૯૫૨ ૨૮–૧–૧૯૫૨ ૮,૪૧૧–૧૪–૦

૨૦–૩–૧૯૫૨

આ પત્રક દર્શાવે છે કે વિવિધ કરારો કુલ મળીને રૂ. ૧૫,૩૯,૩૪૫–૬–૦ ના, જેમાં કેટલીક નાની રકમો બાદ છે રેલવે નૂરની, તે એક અથવા બીજા સમયે બાકી હતા આ બે નિર્ણાયક તારીખો વચ્ચે અને આ જવાબદારીઓની પતાવટ પેટે ચૂકવણીઓ વિવિધ તારીખોએ કરવામાં આવી હતી ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ અને ૨૦મી માર્ચ, ૧૯૫૨ ની વચ્ચે.

તે એ પણ દર્શાવે છે કે ઓર્ડર આપવામાં આવ્યા હતા અને સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા રૂ. ૮૪,૬૫૯–૧૪–૩ ની કિંમતના માલસામાન માટે, ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ પહેલાં, અને તે તારીખ પછી સુધી તેની ચૂકવણી કરવામાં આવી નહોતી. તેથી, ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ના રોજ, રૂ. ૮૪,૬૫૯–૧૪–૩ ની કિંમતના માલસામાનની ચૂકવણી કરવાની હજુ બાકી હતી.

ત્યારબાદ ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ અને ૧૪મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨ ની વચ્ચે, વધુ માલસામાન માટેના ઓર્ડર જેનું મૂલ્ય રૂ. ૩૯,૬૯૫–૮–૯ હતું, આપવામાં આવ્યા અને સ્વીકારવામાં આવ્યા અને તેમની ચૂકવણી ૧૪મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨ પછી સુધી કરવામાં આવી નહોતી.

એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે એવું દર્શાવવા માટે કશું નથી કે માલસામાન ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ પહેલાં પૂરો પાડવામાં આવ્યો નહોતો, અને ૧૪મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨ પહેલાં. અપીલકર્તા વતી એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે

માત્ર આ જ તારીખો એવી છે કે જે નિર્ણાયક છે, તેથી જો મૂળજી સીક્કા એન્ડ કંપનીએ સંપૂર્ણપણે બે નિર્ણાયક તારીખો પહેલાં કરારોના પોતાના ભાગનું પાલન કર્યું હોય તો ગેરલાયકાત લાગુ પડશે નહીં.

તેનાથી આ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે: (૧) શું જે વ્યક્તિએ કરારના પોતાના ભાગનું સંપૂર્ણ પાલન કર્યું હોય, તે જ્યાં સુધી માલની ચૂકવણી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમાં હિત ધરાવવાનું ચાલુ રાખે છે?; અને (૨) જ્યાં સુધી મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીના ભાગનો સંબંધ હતો ત્યાં સુધી શું આ કરારોનું સંપૂર્ણ પાલન થયું હતું? પક્ષકારો આ બાબતે સંમત નથી, તેથી વિવિધ કરારોની શરતો નક્કી કરવા માટે હવે તેમના પત્રોની વિગતવાર તપાસ કરવી જરૂરી બનશે.

પત્રવ્યવહાર પરથી જણાય છે કે કેન્ટીન સ્ટોર્સ અને મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની વિવિધ વ્યવસ્થાઓ હેઠળ સમયાંતરે એકબીજા સાથે વ્યવહાર કરતા હતા જેને તેઓ "સિસ્ટમ્સ" કહેતા હતા.

આ પક્ષકારો વચ્ચેના વ્યવહારો વિશે આપણી પાસે જે સૌથી પહેલો પત્ર છે તે તારીખ ૩૦ માર્ચ, ૧૯૫૧ નો છે. તે દર્શાવે છે કે તેઓ જેને "ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ" કહેતા હતા તે "સિસ્ટમ" તે સમયે અમલમાં હતી. આ "સિસ્ટમ" ની વિગતો તારીખ ૧૭ એપ્રિલ, ૧૯૫૧ ના રોજના એક ઓર્ડરમાં જણાવવામાં આવી છે. તે હેઠળ મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ જ્યારે અને જેમ ઓર્ડર આપવામાં આવે ત્યારે કેન્ટીન સ્ટોર્સના કોન્ટ્રાક્ટરોને સીધો જ બીડીઓનો પુરવઠો મોકલવાનો રહેતો હતો. આ રીતે પૂરા પાડવામાં આવેલા માલની કિંમત

કોન્ટ્રાક્ટરો પાસેથી સીધી વસૂલ કરવાની રહેતી હતી અને કેન્ટીન સ્ટોર્સને વેચાણ અંગે જાણ કરવાની રહેતી હતી તથા તેમને અમુક કમિશન ચૂકવવાનું હતું.

આના કારણે થોડું ઘર્ષણ થયું અને તારીખ ૩૦ માર્ચ, ૧૯૫૧ ના પોતાના પત્રમાં, કેન્ટીન સ્ટોર્સે એવી ફરિયાદ કરી કે કોન્ટ્રાક્ટરોને થયેલા કેટલાક વેચાણ અંગેની માહિતી છુપાવવામાં આવી હતી જેના પરિણામે કેન્ટીન સ્ટોર્સે પોતાનું કમિશન ગુમાવ્યું હતું. મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ તારીખ ૨૪ એપ્રિલ, ૧૯૫૧ ના રોજ આનો જવાબ આપ્યો અને સિસ્ટમમાં થોડો ફેરફાર સૂચવ્યો, એટલે કે ભવિષ્યમાં માલ માટેના તમામ ઓર્ડર કેન્ટીન સ્ટોર્સ મારફતે આપવામાં આવવા જોઈએ અને કેન્ટીન સ્ટોર્સ દ્વારા ઓર્ડર કરાયેલા માલનો તેમને પુરવઠો પૂરો પાડવા સિવાય કોન્ટ્રાક્ટરો સાથે કોઈ સીધો વ્યવહાર થવો જોઈએ નહીં; પછી, તેઓએ કહ્યું કે, તેમને અંધારામાં રાખવામાં આવ્યા હોવાની કોઈ ફરિયાદ રહેશે નહીં. આ બાબત સ્વીકારવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે કારણ કે રેકોર્ડ પર રહેલા ત્યાર પછીના આવા ઓર્ડરો કેન્ટીન સ્ટોર્સ દ્વારા આપવામાં આવ્યા હતા.

તારીખ ૧૭ એપ્રિલ, ૧૯૫૧ નો ઓર્ડર, જેનો અમે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે એક નમૂનો છે.

આ બાબત અસંતોષકારક માનવામાં આવી હતી અને એવું લાગ્યું હતું કે ફેરફાર જરૂરી હતો. મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીના તારીખ ૨૪ એપ્રિલ, ૧૯૫૧ ના પત્ર પરથી જણાય છે કે તેમની ફરિયાદ એ હતી કે કેન્ટીન સ્ટોર્સ પોતાની

પાસે બીડીઓનો પર્યાપ્ત સ્ટોક રાખતા ન હતા. તેઓએ જણાવ્યું હતું કે –

"અમને લાગે છે કે તમે અમારી બીડીઓનો વધુ સ્ટોક રાખી શકો છો. અને તેનો અર્થ તમારા માટે વધારાનો નફો થશે; કારણ કે ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ હેઠળ પૂરા પાડવામાં આવેલા પુરવઠા પર તમને મળતું વળતર માત્ર ૩. ૪ છે, જ્યારે તમને પૂરા પાડવામાં આવતા પુરવઠા પર અમે હવે ઘણું વધારે વળતર આપવાની ઓફર કરી છે..... તેથી અમે તમને વિનંતી કરીએ છીએ કે મહેરબાની કરીને અમારી બીડીઓનો વધુ સ્ટોક રાખો."

આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને, મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીના બે પ્રતિનિધિઓ તારીખ ૧૦ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના રોજ બોર્ડ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશનના ચેરમેનને મળ્યા, જેઓ કેન્ટીન સ્ટોર્સ ડિપાર્ટમેન્ટના પ્રભારી હતા. તેઓ અમુક કામચલાઉ તારણો પર પહોંચ્યા જેને તારીખ ૧૧ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના રોજ કેન્ટીન સ્ટોર્સ દ્વારા લેખિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. તે તારીખના તેમના પત્ર પરથી જણાય છે કે કેન્ટીન સ્ટોર્સે નજીકના ભવિષ્યમાં ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ નાબૂદ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો, પરંતુ જ્યાં સુધી મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીનો સંબંધ હતો ત્યાં સુધી તેઓએ જણાવ્યું હતું કે આ સિસ્ટમ તરત જ ("તત્કાળ" એવો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે) નાબૂદ કરી શકાય છે, જો મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની કેન્ટીન સ્ટોર્સના બોમ્બે, કલકત્તા અને દિલ્હી ડેપો માટે એક નવી પદ્ધતિ હેઠળ બીડીઓ પૂરી પાડવા સંમત થાય જેને તેઓ "કન્સાઇનમેન્ટ સિસ્ટમ" કહેતા હતા. તે હેઠળ કેન્ટીન સ્ટોર્સે જેમ જેમ માલ વેચાય તેમ તેમ

ચૂકવણી કરવાની હતી. પરંતુ આ નવી સિસ્ટમ માત્ર કેન્ટીન સ્ટોર્સના બોમ્બે, કલકત્તા અને દિલ્હી ડેપો માટે જ અભિપ્રેત હતી. પત્રમાં આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પઠાણકોટ અને શ્રીનગર ડેપો માટે "આઉટરાઇટ પર્ચેઝ બેસિસ" પર પુરવઠો પૂરો પાડવો પડશે. આ દરખાસ્તો "ભવિષ્યના વ્યાપારી સંબંધો" શીર્ષક હેઠળ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ જેને "સંક્રમણ કાળ" કહેવામાં આવ્યો હતો તે માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. તેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે

"જ્યાં સુધી અમારા ડેપોમાં સ્ટોક રાખી ન શકાય ત્યાં સુધી, એવી સંમતિ થઈ હતી કે તમે અમારા ઓર્ડર સામે તમારી બીડીઓનો સીધો પુરવઠો પૂરો પાડશો અને આવા પુરવઠા પર તમે અમને હાલની જેમ જ વળતર આપશો."

આ દરખાસ્તો પુષ્ટિ માટે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીને મોકલવામાં આવી હતી.

એ જોઈ શકાશે કે તે પત્રમાં ચાર દરખાસ્તો કરવામાં આવી છે:

(૧) જ્યાં સુધી મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીનો સંબંધ હતો ત્યાં સુધી, "ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ" તરત જ સમાપ્ત કરી દેવી જોઈએ, જોકે, જ્યાં સુધી અન્ય ઉત્પાદકોનો સંબંધ હતો ત્યાં સુધી, તે વધુ થોડા સમય માટે અમલમાં ચાલુ રહેવી જોઈએ;

(૨) તેના સ્થાને કલકત્તા, બોમ્બે અને દિલ્હી ડેપોને "કન્સાઇનમેન્ટ

સિસ્ટમ" કહેવાતી એક નવી પદ્ધતિ હેઠળ પુરવઠો પૂરો પાડવાનો હતો;

(૩) પઠાણકોટ અને શ્રીનગર ડેપોને "આઉટરાઇટ પર્ચેઝ સિસ્ટમ" કહેવાતી અન્ય એક નવી પદ્ધતિ હેઠળ પુરવઠો પૂરો પાડવાનો હતો;

(૪) "સંક્રમણ કાળ" દરમિયાન મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની સાથે પણ "ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ" "હાલની જેમ જ" કાર્યરત રહેવાની હતી.

મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ ૧૬ જુલાઈ, ૧૯૫૧ના રોજ એ જણાવતા જવાબ આપ્યો કે, જો કેન્ટીન સ્ટોર્સ મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની દ્વારા પ્રસ્તાવિત અમુક ફેરફારોની પુષ્ટિ કરે તો તેઓ આ શરતો સ્વીકારવા તૈયાર હતા. તે નીચે મુજબ હતા:

(૧) "સંક્રમણ કાળ" અંગે તેઓએ જણાવ્યું હતું કે –

"અમને એ જાણીને આનંદ થાય છે કે તમે ટૂંક સમયમાં ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ નાબૂદ કરી રહ્યા છો. પરંતુ તે એક જ સમયે તમામ પુરવઠાદારોને લાગુ થવી જોઈએ. ત્યાં સુધી અમને કેન્ટીન કોન્ટ્રાક્ટરો પાસેથી મળેલા કોઈપણ ઓર્ડર મુજબ માલ પૂરો પાડવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ. ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ કઈ તારીખે બંધ કરવામાં આવશે તેની તમારે અમને જાણ કરવી જોઈએ."

(૨) "ભવિષ્યના વ્યાપારી સંબંધો" શીર્ષક હેઠળની નવી દરખાસ્તો અંગે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ જણાવ્યું હતું કે –

"કન્સાઇનમેન્ટ ધોરણે તમારા ડેપો પર મોકલવામાં આવેલ માલ પુરવઠાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર કાં તો અમને પરત કરવો જોઈએ અથવા તેની સંપૂર્ણ ચૂકવણી કરી દેવી જોઈએ. અમે સમજીએ છીએ કે કન્સાઇનમેન્ટ ધોરણે માલ પૂરો પાડવાની પદ્ધતિ લગભગ છ મહિનાના સમયમાં બંધ કરી દેવામાં આવશે."

(૩) તેઓએ જણાવ્યું હતું કે –

"અને આ હેતુ માટે અમે આજ દિન સુધીના તમારા તમામ દાવાઓની પૂર્ણ અને આખરી પતાવટ પેટે તથા ભવિષ્યના વ્યવસાય માટેની શરતોની તમારી સ્વીકૃતિની સમજૂતી પર તમને રૂ. ૭,૫૦૦ આપવા સંમત થયા છીએ."

તેઓએ અંતમાં જણાવ્યું કે –

"તમારી પુષ્ટિ મળ્યા પછી અમે અમારી બોમ્બે ઓફિસને ઉપર જણાવેલ રકમનો ચેક તમને મોકલી આપવા સૂચના આપીશું."

આ રૂ. ૭,૫૦૦ એ રકમ હતી જે કેન્ટીન સ્ટોર્સે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની પાસેથી તે કરારના ભંગ બદલ વળતર તરીકે માંગી હતી, જે હેઠળ મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની કેન્ટીન સ્ટોર્સને કમિશન ચૂકવ્યા વિના કેન્ટીન કોન્ટ્રાક્ટરોને વેચાણ ન કરવા સંમત થઈ હતી. બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ ચોક્કસ આંકડા રજૂ કરી શક્યો ન હતો, પરંતુ તે ભંગના કારણે પોતાને થયેલા નુકસાનનો કેન્ટીન સ્ટોર્સ દ્વારા લગાવવામાં આવેલો આ અંદાજ હતો.

એ જોઈ શકાશે કે કેન્ટીન સ્ટોર્સે "કન્સાઇનમેન્ટ સિસ્ટમ" અંગે જે દરખાસ્ત કરી હતી તે એ હતી કે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની કલકત્તા, બોમ્બે અને દિલ્હી ખાતેના તેમના ડેપોમાં સંગ્રહ કરવા માટે તેમને જે જથ્થો પૂરો પાડવાની હતી, તે જથ્થો વેચાય ત્યારે જ તેઓ મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીને ચૂકવણી કરશે. મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની આનાથી સંતુષ્ટ ન હતી અને તેણે જણાવ્યું હતું કે કેન્ટીન સ્ટોર્સે પૂરા પાડવામાં આવેલા તમામ જથ્થાને, પુરવઠાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર, કાં તો પરત કરવો જ પડશે અથવા તેની ચૂકવણી કરવી જ પડશે.

કેન્ટીન સ્ટોર્સે ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૫૧ના રોજ નીચે મુજબ જવાબ આપ્યો:

(૧) તેઓએ મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીનું એ સૂચન સ્વીકાર્યું કે જ્યારે ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ નાબૂદ કરવામાં આવે ત્યારે તે નાબૂદી બીડીના તમામ પુરવઠાદારોને લાગુ થશે.

(૨) "કન્સાઇનમેન્ટ એકાઉન્ટ સિસ્ટમ" ના સંબંધમાં તેઓએ દરખાસ્તોને નકારી ન હતી પરંતુ એવું અવલોકન કર્યું હતું કે તેઓ "આઉટરાઇટ પર્ચેઝ સિસ્ટમ" ની તરફેણમાં તેને પણ બંધ કરી દેવા અંગે વિચારી રહ્યા હતા અને મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીને ચેતવણી આપી હતી કે તેને ધ્યાને લેતાં મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીનો કોઈપણ જથ્થો તેમના ડેપોમાં રાખવો કદાચ જરૂરી રહેશે નહીં.

(૩) તેઓ ત્રણ મહિનાના સ્થાને છ મહિનાનો ગેરંટી સમયગાળો ઇચ્છતા

હતા.

પત્રના અંતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે –

"જોકે અમારા દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી જોગવાઈની પદ્ધતિ હેઠળ, અને અમારી ચર્ચાઓ દરમિયાન તમને સમજાવ્યા મુજબ, એવું કદાચ નહીં બને કે કોઈપણ સમયે અમારી પાસે અમારી જરૂરિયાત કરતાં વધારાનો કોઈ જથ્થો હોય અથવા એવો જથ્થો હોય જેનો ગેરંટી સમયગાળામાં નિકાલ કરવામાં ન આવ્યો હોય, પરંતુ જો કોઈ છૂટોછવાયો પ્રસંગ બને, તો શું તમે કૃપા કરીને પુષ્ટિ કરશો કે તમે અમારા કોઈપણ ખર્ચ વિના આવા જથ્થાના બદલામાં નવો જથ્થો બદલી આપશો? અમે વળતા જવાબે તમારી સંમતિની રાહ જોઈએ છીએ."

તેઓએ એમ પણ જણાવ્યું કે, "અમે હવે તમારા રૂ. ૭,૫૦૦ ના ચેકની રાહ જોઈએ છીએ."

મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ ૨૬ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના રોજ જવાબ આપ્યો, અને શરૂઆતમાં જણાવ્યું કે –

"તમારા જવાબ હેઠળના પત્રના પૃષ્ઠ ૧ પર તમે જે કંઈ જણાવ્યું છે તે તમામ બાબતો સાથે અમે સંમત છીએ."

ગેરંટી અંગે તેઓએ જણાવ્યું કે તેઓ છ મહિના માટે સંમત થઈ શકે તેમ નથી પરંતુ ત્રણ મહિના માટે સંમત થશે, શરત એ રહે કે આ ગેરંટી ઉત્પાદનમાં ખામીના કારણે ખામીયુક્ત જણાયેલા માલ પૂરતી જ મર્યાદિત હોય. તેઓએ

અંતમાં જણાવ્યું કે –

"અમારા તારીખ ૧૬ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના પત્ર મુજબ અમારે તમને રૂ. ૭,૫૦૦ પણ ચૂકવવાના રહે છે," અને પૂછ્યું કે કેન્ટીન સ્ટોર્સ કઈ રીતે ચૂકવણી કરવામાં આવે તેમ ઈચ્છે છે.

કેન્ટીન સ્ટોર્સે ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના રોજ જવાબ આપ્યો, અને "ગેરંટી સમયગાળા" થી તેમનો શું અર્થ હતો તે સમજાવ્યું. બીડીઓ પડી રહેવાથી બગડી જાય છે, તેથી તેમનો બગાડ અટકાવવા માટે છ મહિનાની અંદર તે પરત કરી શકાય તેવી એક પદ્ધતિ અમલમાં લાવવાનો વિચાર હતો. તેઓ સમજાવે છે કે આ ઉત્પાદકના હિતમાં છે કારણ કે (૧) તેનાથી તેમની બ્રાન્ડની પ્રતિષ્ઠા ખરડાશે નહીં, કેમ કે જો કેન્ટીનમાં બગડી ગયેલી વાસી બીડીઓ વેચવામાં આવે તો તેનું અનિવાર્ય પરિણામ એ જ આવે અને (૨) જો આ સમયગાળો ઘણો ટૂંકો રાખવામાં આવે, તો

"માલ અમારા ડેપોમાં તેમજ અમારી કેન્ટીનો અને કોન્ટ્રાક્ટરોના સ્ટોલ પર વેચાય તેટલો લાંબો સમય રહેશે નહીં અને તેથી અમારા ડેપો હંમેશા આતુર રહેશે

આ જથ્થો પરત કરવા માટે. પરિણામ સ્પષ્ટ હશે. તમારું વેચાણ ઓછું થશે."

તેઓ આગળ જણાવે છે કે –

"તેથી અમે માનીએ છીએ કે છ મહિનાનો સમયગાળો એ ઓછામાં ઓછો

હોવો જોઈએ જેની સમાપ્તિ પહેલાં તમારા દ્વારા માલ પાછો લઈ શકાય અને બદલી આપી શકાય . ... ત્રણ મહિનાનો સમયગાળો, કે જેની અંદર જો અમને જણાય કે માલનો ઉપાડ નથી તો અમે તમારો જથ્થો પરત કરીએ તેવી તમે અપેક્ષા રાખો છો, તે ઘણો ટૂંકો હશે."

તેઓ અંતમાં જણાવે છે કે તેઓ આશા રાખે છે કે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની છ મહિના માટે સંમત થશે.

હવે એ જોઈ શકાશે કે આ તમામ પત્રવ્યવહાર "કન્સાઇનમેન્ટ સિસ્ટમ" અંગેની દરખાસ્તો સંબંધિત હતો જે સૌપ્રથમ ૧૧ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના રોજ રજૂ કરવામાં આવી હતી. મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ ૨૪ એપ્રિલ, ૧૯૫૧ ના રોજ ફરિયાદ કરી હતી કે કેન્ટીન સ્ટોર્સ તેમની બીડીઓનો પૂરતો મોટો જથ્થો રાખતા ન હતા અને તેઓએ કેન્ટીન સ્ટોર્સને ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ બંધ કરવા તથા સીધો જ જથ્થો ખરીદવા જણાવ્યું હતું. કેન્ટીન સ્ટોર્સ સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાની પાસે મોટો જથ્થો રાખવામાં અનિચ્છુક હતા કારણ કે સમય જતાં બીડીઓ બગડી જાય છે અને વેચાણ માટે અયોગ્ય બની જાય છે. તેથી તેઓએ "પે એઝ વી સેલ" પદ્ધતિ પ્રસ્તાવિત કરી, એટલે કે તેઓ બીડીઓનો જથ્થો રાખશે અને જે કંઈ વેચાશે તેના નાણાં ચૂકવશે. પરંતુ વણવેચાયેલા જથ્થાના બગડી જવાની સમસ્યા હજુ પણ યથાવત રહી. તેના માટે કોણ જવાબદાર ગણાય? તેનો સ્પષ્ટ જવાબ એ હતો કે ઉત્પાદકોએ વણવેચાયેલો જથ્થો તે વધારે પડતો બગડી જાય તે પહેલાં પાછો લઈ લેવો જોઈએ અને તેના સ્થાને "પે એઝ વી સેલ" ના ધોરણે

વેચાણ માટે નવો માલ મોકલવો જોઈએ. અમે "સ્પષ્ટ" એટલા માટે કહીએ છીએ કારણ કે ઉત્પાદકો વાસી તમાકુને ફરીથી પકવીને અને મિશ્રણ કરીને તેનો ઉપયોગ કરી શકતા હતા, અથવા જો તે વધારે પડતો બગડી ન ગયો હોય તો અન્ય હેતુઓ માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકતા હતા. તેથી દરખાસ્ત એ હતી કે કેન્ટીન સ્ટોર્સે પોતાના ડેપો અને કેન્ટીનોમાં મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીની બીડીઓનો જથ્થો રાખવાનો હતો, તેઓ જે વેચે તેના માટે ચૂકવણી કરવાની હતી અને વણવેચાયેલો તમામ જથ્થો છ મહિનાની અંદર પરત કરવાનો હતો. ત્યારબાદ મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ તેના બદલામાં નવો જથ્થો આપવાનો હતો, જે વેચાય ત્યારે તેની ચૂકવણી કરવાની હતી. આ બાબત મોટે ભાગે સ્વીકારવામાં આવી હતી પરંતુ જે મુદ્દે તેમની વચ્ચે મતભેદ હતો તે છ મહિનાનો સમયગાળો હતો. મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ ત્રણ મહિનાની દરખાસ્ત કરી હતી જ્યારે કેન્ટીન સ્ટોર્સ છ મહિના ઇચ્છતા હતા. અમારું માનવું છે કે ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના પત્રમાં વપરાયેલી દલીલ કે "પરિણામ સ્પષ્ટ હશે. તમારું વેચાણ ઓછું થશે" તે માત્ર આ પ્રકારની વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં જ હોઈ શકે, અન્યથા વેચાણ ઓછું થવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થઈ શકે નહીં. આઉટરાઇટ વેચાણના કિસ્સામાં, જ્યારે ઓર્ડરનો અમલ કરવામાં આવે ત્યારે વેચાણ પૂર્ણ થઈ જશે, અને ઉત્પાદનના કારણે ખામીયુક્ત જણાયેલી બીડીઓ સિવાય, મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીને તેની સાથે આગળ કોઈ સંબંધ રહેશે નહીં. "માલ તમારા દ્વારા પાછો લઈ શકાય છે અને બદલી શકાય છે" અને "જો અમને જણાય કે તે વેચાતો નથી" તે વાક્યો ફક્ત "કન્સાઇનમેન્ટ સિસ્ટમ" વિશેની આ

દરખાસ્તોનો જ ઉલ્લેખ કરી શકે છે. કોઈપણ સંજોગોમાં, તેમાં આ પદ્ધતિનો ચોક્કસપણે સમાવેશ થાય છે.

મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીનો જવાબ ૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૧ ના રોજનો છે. તેઓ કહે છે –

"અમને તારીખ ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૫૧ નો આપનો પત્ર નં. ૭બી/૨૯/–૧૭/૧૨૯૯ મળેલ છે, અને ગેરંટી સમયગાળો ત્રણથી વધારીને છ મહિના કરતાં અમને આનંદ થાય છે. અમને ખાતરી છે કે આનાથી હવે તમે અમારી બીડીઓનો પર્યાપ્ત સ્ટોક રાખી શકશો. આપના આદરણીય ઓર્ડરોની પ્રતીક્ષામાં." આ કેન્ટીન સ્ટોર્સ દ્વારા તેમના ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના પત્રમાં આપવામાં આવેલ "ગેરંટી સમયગાળા" ના અર્થઘટનનો સ્વીકાર છે. "હવે" અને "પર્યાપ્ત" શબ્દો ૨૪ એપ્રિલ, ૧૯૫૧ ના રોજ શરૂ થયેલા વિવાદ સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ એવી ફરિયાદ કરી હતી કે કેન્ટીન સ્ટોર્સ તેમના ડેપોમાં તેમની બીડીઓનો પર્યાપ્ત સ્ટોક રાખતા ન હતા. ત્યારપછીના પત્રવ્યવહારનો હેતુ આ વાંધાનું નિરાકરણ લાવવાના માર્ગો અને ઉપાયો શોધવાનો અને તે જ સમયે બંને પક્ષોને સંતોષવાનો હતો. આ તમામ બાબતનો અંત મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપની દ્વારા ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૫૧ ના પત્રમાં દર્શાવેલ શરતો સ્વીકારવા સાથે આવ્યો. તદનુસાર અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ ૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૧ ના રોજ "કન્સાઇનમેન્ટ સિસ્ટમ" નો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેના પરિણામે "જેમ અમે વેચીએ તેમ ચૂકવો" ની એવી વ્યવસ્થા ઊભી થઈ જેમાં છ

મહિનાની અંદર ન વેચાયેલો સ્ટોક પાછો લેવાની અને તેના સ્થાને નવો સ્ટોક આપવાની જવાબદારી હતી, જે જ્યારે વેચાય ત્યારે તેની ચૂકવણી કરવામાં આવનાર હતી. "સંક્રમણ કાળ" દરમિયાન ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ પણ ચાલુ રહેવાની હતી. તેનો અર્થ એ થયો કે અમુક ડેપોમાં અમુક સમય માટે બે પદ્ધતિઓ અમલમાં રહેવાની હતી: "કન્સાઇનમેન્ટ સિસ્ટમ", જે કેન્ટીન સ્ટોર્સના કલકત્તા, બોમ્બે અને દિલ્હી ડેપોમાં સંગ્રહ કરવા માટે ઓર્ડર કરાયેલા સ્ટોકના સંબંધમાં હતી, અને જ્યાં સુધી ડેપોમાં સ્ટોક ન થઈ જાય ત્યાં સુધી "ડાયરેક્ટ સપ્લાય સિસ્ટમ". "આઉટરાઇટ પર્ચેઝ" ની ત્રીજી પદ્ધતિ તે સમય પૂરતી પઠાણકોટ અને શ્રીનગર ડેપો પૂરતી મર્યાદિત હતી.

"ડાયરેક્ટ સપ્લાય" અને "કન્સાઇનમેન્ટ" બંને પદ્ધતિઓ ૧ નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ના રોજ એકસાથે નાબૂદ કરવામાં આવી હતી (જુઓ કેન્ટીન સ્ટોર્સનો તારીખ ૨૪ નવેમ્બર, ૧૯૫૧ નો પત્ર). પરંતુ ૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૧ અને ૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૧ વચ્ચે કલકત્તા, બોમ્બે અને દિલ્હી ડેપોમાં કન્સાઇનમેન્ટ માટે કરવામાં આવેલા તમામ કરારો સાથે છ મહિનાના સમયગાળામાં ન વેચાયેલો સ્ટોક પાછો લેવાની જવાબદારી જોડાયેલી રહી હતી. કોષ્ટક સ્વરૂપનું પત્રક દર્શાવે છે કે તે સમયગાળા દરમિયાન આ ત્રણ ડેપો પૈકીના કોઈ એક અથવા બીજા ડેપોમાં કન્સાઇનમેન્ટ માટે નીચે મુજબના કરારો કરવામાં આવ્યા હતા. ઇનવોઇસની તારીખ એ ઓર્ડરના અમલની તારીખ છે અને તેથી ઓર્ડરમાં સમાવિષ્ટ દરખાસ્તના સ્વીકારની તારીખ છે.

ઇનવોઇસની તારીખ અને રવાનગી.	ડેપો.	પૂરા પાડેલ માલસામાનની કિંમત	ચૂકવણીની તારીખ
૧-૧૦-૧૯૫૧	બોમ્બે.	રૂ. ૫,૦૫૬-૨-૦	૧૫-૧૧-૧૯૫૧
૧૩-૧૦-૧૯૫૧	એજન	૧૩,૫૩૬-૪-૬	એજન
૧૮-૧૦-૧૯૫૧	દિલ્હી	૧,૬૮૪-૧૩-૯	૧૯-૧૨-૧૯૫૧
૧૯-૧૦-૧૯૫૧	કલકત્તા	૩,૩૭૩-૯-૩	એજન
૧૮-૧૦-૧૯૫૧	બોમ્બે.	૪,૭૯૩-૪-૯	૨૪-૧૨-૧૯૫૧

આ ઓર્ડરોનું મૂલ્ય રૂ. ૨૮,૪૪૪-૨-૩ થાય છે. આ વિવિધ કરારો હેઠળની જવાબદારીઓ ૧ એપ્રિલ, ૧૯૫૨ થી ૧૮ એપ્રિલ, ૧૯૫૨ સુધી ચાલુ રહી હતી.

એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે જો એમ માની લેવામાં આવે તો પણ, ત્યારે "માલ પૂરો પાડવા" માટેના કોઈ કરારો અસ્તિત્વમાં રહ્યા નહોતા પરંતુ માત્ર ગેરંટી કલમ હેઠળ ઉદ્ભવતી જવાબદારી જ હતી. અમે આવા સંકુચિત અર્થઘટનને સ્વીકારવા અસમર્થ છીએ. કરારની આ શરત, પક્ષકારોએ તેને ગમે તે કહેવાનું પસંદ કર્યું હોય તો પણ, માલ પૂરો પાડવા માટેના કરારની જ એક શરત હતી. જ્યારે કોઈ કરાર અનેક નિયમો અને શરતોનો બનેલો હોય, ત્યારે પ્રત્યેક શરત અલગ કરાર બનતી નથી પરંતુ તે જેનો એક ભાગ છે તે એક જ કરારની એક બાબત હોય છે. પ્રત્યેક શરત માટેનું અવેજ આવા કેસમાં શરત એ સમગ્ર રીતે

ગણવામાં આવેલા કરાર માટેનું અવેજ છે. તે દરેક શરત વચ્ચે અલગથી વહેંચાયેલા વિવિધ અવેજોમાં વિભાજિત થતું નથી. પરંતુ તેનાથી તદ્દન અલગ, આ શરત હેઠળ પણ, પરત કરવામાં આવેલા સ્ટોકના બદલામાં આ ત્રણ ડેપો માટે તાજો સ્ટોક પૂરો પાડવાની જવાબદારી હતી અને તેથી તે સંકુચિત દ્રષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો પણ તે માલ પૂરો પાડવા માટેનો કરાર ગણાશે. એ સાચું છે કે તે ફેરબદલીઓ છે પરંતુ માલ બદલવાનો કરાર એ હજુ પણ ફેરબદલી તરીકે મોકલવામાં આવતા માલનો પુરવઠો પૂરો પાડવા માટેનો જ એક કરાર છે.

પરંતુ જો તે તમામ બાબતોને અવગણવામાં આવે અને એવું માની લેવામાં આવે કે મૂળજી સીક્કા એન્ડ કંપનીએ ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ પહેલાં માલ રેલવે પર મૂકીને કરારના પોતાના ભાગનું સંપૂર્ણ પાલન કર્યું હતું, તો પણ અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે જ્યાં સુધી વેચનારને ચૂકવણી કરવામાં ન આવી અને કરારોનું સંપૂર્ણ પાલન ન થયું ત્યાં સુધી તે કરારો સમાપ્ત થયા ન હતા. કલમોના શબ્દો છે "જો .... તે ..... યોગ્ય સરકારને માલ પૂરો પાડવાના કરારમાં કોઈ હિસ્સો અથવા હિત ધરાવતો હોય." તેમાં કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે આ વિવિધ વ્યવહારો કરારો હતા અને એ બાબતમાં પણ સમાન રીતે કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે તેઓ માલ પૂરો પાડવા માટેના કરારો હતા. તેઓ પુરવઠો પૂરો પાડવા માટેના કરારો હતા કે કેમ સરકારને માલસામાનનો, તે એક એવી બાબત છે જેના પર અમે હાલમાં વિચારણા કરીશું. પરંતુ અમને કોઈ શંકા નથી કે તેઓ માલ પૂરો પાડવા માટેના કરારો હતા. હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, શું માલ પૂરો પાડવા માટેનો કરાર જ્યારે માલ પૂરો પાડવામાં આવે ત્યારે સમાપ્ત થાય છે કે

પછી તે ચૂકવણી કરવામાં આવે અને કરાર બંને પક્ષો દ્વારા પાલન દ્વારા સંપૂર્ણપણે પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં ચાલુ રહે છે? અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે તે જ્યાં સુધી બંને પક્ષો દ્વારા પાલન દ્વારા સંપૂર્ણપણે પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં ચાલુ રહે છે.

અમુક અવલોકનોના આધારે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે, કેટલાક અંગ્રેજી કેસોમાં જણાવ્યા મુજબ, જે ક્ષણે કોઈ કરારનું એક તરફથી સંપૂર્ણ પાલન થઈ જાય છે અને જે કંઈ બાકી રહે છે તે બીજી તરફથી ચૂકવણી મેળવવાનું છે, ત્યારે તે કરાર સમાપ્ત થાય છે અને એક નવો સંબંધ દેવાદાર અને લેણદારનો તેનું સ્થાન લે છે. અત્યંત આદરપૂર્વક અમે સંમત થવામાં અસમર્થ છીએ. જવાબદારી અંગે વિવાદ ઊભો થવાની હંમેશાં એક શક્યતા રહે છે, વાસ્તવિક ચૂકવણી કરવામાં આવે તે પહેલાં, અને વેચનારને ચૂકવણી અંગેના પોતાના દાવાને સ્થાપિત કરવા માટે દાવો માંડવો પડી શકે છે. દેવાનું અસ્તિત્વ કરાર પર નિર્ભર કરે છે અને તે દર્શાવ્યા વિના સ્થાપિત થઈ શકતું નથી કે ચૂકવણી એ કરારની એક શરત હતી. એ સાચું છે કે કોન્ટ્રાક્ટર કરારનો ત્યાગ કરી શકે છે અને ક્વોન્ટમ મેર્યુઇટ પર દાવો માંડી શકે છે પરંતુ જો સામા પક્ષે વિરોધ કર્યો અને કરારની શરતો પર આધાર રાખ્યો હોય, તો નિર્ણય તે આધાર પર આપવો પડશે. ગમે તે સંજોગોમાં, કારણ કે અમે તે કેસોના ન્યાયિક અવલોકનો અને સત્તા–અધિકારથી બંધાયેલા નથી, તેઓ તે હદ સુધી જાય છે તેવું માની લઈએ તો પણ, અમે એવું ઠેરવવાનું પસંદ કરીએ છીએ કે કરાર બંને પક્ષો દ્વારા સંપૂર્ણપણે પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં ચાલુ રહે છે: જુઓ ન્યાયમૂર્તિ ગિબ્સનના

અવલોકનો ઓ'કેરોલ વિરુદ્ધ હેસ્ટિંગ્સ(૧)માં. તે કેસમાં પૃષ્ઠ ૫૯૯ પર લોર્ડ ચીફ જસ્ટિસ ઓ'બ્રાયનની ભાષા વાપરીએ તો, આ કરારો "વિલીન, ત્યજી દેવાયેલા, રદ કરાયેલા, સમાપ્ત કે સંતોષાયેલા" નથી; અને જો કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હોત વાસ્તવિક ચૂકવણી કરવામાં આવે તે પહેલાં ચૂકવણી અંગે, તો તેઓ ખાસ કરીને કરાર પર દાવો માંડી શક્યા હોત; અથવા જો તેમણે પ્રતિવાદીઓની વિનંતી પર કરેલા કામ માટે દાવો માંડ્યો હોત તો તે કરાર તેમના જરૂરી પુરાવાઓનો એક ભાગ બન્યો હોત." અમે વિદ્વાન લોર્ડ ચીફ જસ્ટિસ સાથે એ વિચારવામાં સંમત છીએ કે "એવી દલીલ કરવી દૂરની વાત છે કે કોઈ વ્યક્તિ તે કરાર કે જામીનગીરી સાથે સંબંધિત નથી જેના દ્વારા તે ચૂકવણી કરાવી શકે છે." આ જ દ્રષ્ટિકોણ એક ભારતીય કેસમાં ન્યાયમૂર્તિ કોસ્ટેલો દ્વારા સત્યેન્દ્રકુમાર દાસ વિરુદ્ધ ચેરમેન ઓફ ધ મ્યુનિસિપલ કમિશનર્સ ઓફ ઢાકા(૨)માં અપનાવવામાં આવ્યો હતો.

અપીલકર્તાના વકીલે કેટલાક ચોક્કસ અંગ્રેજી કેસો પર ભારે મદાર રાખ્યો હતો. તે તમામને તપાસવામાં આવ્યા હતા અને ઉપરોક્ત નિર્ણયોમાં અલગ તારવવામાં આવ્યા હતા. તેઓ કાં તો વિશેષ હકીકતો પર અથવા કાયદાના એવા શબ્દો પર આધારિત હતા જે આપણા કાયદા જેવા સમાન નથી. મુખ્ય કેસ રોયસ વિરુદ્ધ બર્લી(૩) જણાય છે. પરંતુ તે નિર્ણય અંગ્રેજી કાયદાની તે ભાષા પર આધારિત હતો જેનો વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ એવો અર્થ કર્યો હતો કે અંગ્રેજી એક્ટ લાગુ થઈ શકે તે પહેલાં કોન્ટ્રાક્ટરના પક્ષે કરાર અમલયોગ્ય હોવો

જોઈએ. ટ્રાન્ટન વિરુદ્ધ એસ્ટોર(૪) અગાઉના ચુકાદાનું અનુસરણ કરે છે. જે કાયદા સાથે ન્યાયમૂર્તિ ડાર્લિંગ વિચારણા કરી રહ્યા હતા. કોક્સ વિરુદ્ધ ટ્રસ્કોટ(૧) માં આપવામાં આવેલ કાયદો આપણા અધિનિયમની ભાષાની વધુ નજીક છે. તેઓ દેવાદાર અને લેણદારના આધાર પર ખચકાટપૂર્વક આગળ વધ્યા હતા. અમારે આનાથી આગળ જવાની જરૂર નથી કારણ કે, જેમ અમે કહ્યું છે તેમ, જો આ નિર્ણયો વચ્ચે ભેદ પાડી શકાતો ન હોય, તો અમારે આદરપૂર્વક અસંમત થવું જ રહ્યું. તેથી અમે ઠેરવીએ છીએ કે આ કરારો કે જે મૂળજી સિક્કા એન્ડ કંપનીએ સરકાર સાથે કર્યા હતા તે ૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ના રોજ અને ૧૪મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨ના રોજ અસ્તિત્વમાં હતા, અને અપીલકર્તા ચતુરભુજ જસાણી તે પેઢીમાં ભાગીદાર હોવાથી નિર્ણાયક તારીખોએ તેમાં તેઓ પણ હિસ્સો અને હિત બંને ધરાવતા હતા.

તે આપણને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૯૯(૧) તરફ દોરી જાય છે. તેમાં જણાવેલ છે:–

"સંઘની અથવા રાજ્યની કારોબારી સત્તાની રૂએ કરવામાં આવતા તમામ કરારો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવ્યા હોવાનું દર્શાવવામાં આવશે..... અને તે સત્તાની રૂએ કરવામાં આવતા આવા તમામ કરારો

રાષ્ટ્રપતિ વતી... એવી વ્યક્તિઓ દ્વારા અને એવી રીતે કરવામાં આવશે કે જે રીતે તેઓ નિર્દેશ આપે અથવા અધિકૃત કરે."

એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આ કરારો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં

આવ્યા હોવાનું દર્શાવવામાં આવેલ ન હોવાથી તે વ્યર્થ છે. અમારી સમક્ષ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ્સ, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ હેઠળના કેસો ટાંકવામાં આવ્યા હતા. આ અધિનિયમોની કેટલીક કલમો અનુચ્છેદ ૨૯૯ ને સમાન હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. અમે એવું માનતા નથી કે તે સમાન છે, પરંતુ ગમે તે સંજોગોમાં ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૧૯ દ્વારા સુધારેલા ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૧૫ ની કલમ ૩૦(૨) હેઠળના ચુકાદાઓ મતભેદ દર્શાવે છે. આમ, કૃષ્ણાજી નીલકંઠ વિરુદ્ધ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ(૨) માં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ સાથેના કરારો સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા વતી અને તેમના નામે કરવામાં આવેલા દસ્તાવેજ દ્વારા જ થવા જોઈએ. તે પત્રવ્યવહાર દ્વારા કે મૌખિક રીતે કરી શકાતા નથી. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ ભગવાનદાસ(૩) અને દેવી પ્રસાદ શ્રી કૃષ્ણ પ્રસાદ લિમિટેડ વિરુદ્ધ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ(૪) માં ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે તે પત્રવ્યવહાર દ્વારા કરી શકાય છે. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ ઓ. ટી. સરીન એન્ડ કંપની(૫) માં મધ્યવર્તી વલણ અપનાવવામાં આવ્યું હતું અને ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે જોકે નિર્ધારિત નમૂનામાં કરારો બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ દ્વારા અમલમાં મૂકી શકાતા નથી, છતાં ઇન્ડિયન કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટની કલમ ૭૦ હેઠળ વળતરનો દાવો ટકી શકે છે. પ્રોવિન્સ ઓફ બેંગાલ વિરુદ્ધ એસ. એલ. પુરી(૧) માં કડક વલણ અપનાવવામાં આવ્યું હતું અને ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે એવા પત્રો પણ જેમના પર "ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા" શીર્ષક હોય તે ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૫ ની કલમ ૧૭૫(૩) ના નિયમનું પાલન કરતા નહોતા.

ફેડરલ કોર્ટ સમક્ષ કલમ ૪૦(૧), નવમી અનુસૂચિ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૫ નું અર્થઘટન કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. તેણે ઠેરવ્યું કે તેમાંના નિર્દેશો માત્ર નિર્દેશાત્મક હતા અને ફરજિયાત નહોતા, અને આવું જ વલણ વર્તમાન સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬(૧) અંગે આ કોર્ટ દ્વારા દત્તાત્રેય મોરેશ્વર પંગારકર વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે(૨) માં લેવામાં આવ્યું હતું.

આ જોગવાઈઓ પૈકી કોઈપણ જોગવાઈ અનુચ્છેદ ૨૯૯ જેવી બિલકુલ નથી. દાખલા તરીકે, અનુચ્છેદ ૧૬૬ માં, તેમજ કલમ ૪૦(૧), ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ, ૧૯૩૫ માં, એવી એવી જોગવાઈ છે જે જણાવે છે કે "હુકમો" અને "દસ્તાવેજો" અને "અન્ય કાર્યવાહીઓ" જે ગવર્નરના નામે અથવા ગવર્નર–જનરલ ઇન કાઉન્સિલના નામે "કરવામાં" અને "દર્શાવવામાં" આવી હોય અને નિર્ધારિત રીતે "પ્રમાણિત" કરવામાં આવી હોય તેને એ કારણોસર પડકારી શકાશે નહીં કે તે ગવર્નર અથવા ગવર્નર–જનરલ ઇન કાઉન્સિલ દ્વારા "કરવામાં આવેલ" અથવા "નિષ્પાદિત કરવામાં આવેલ" "હુકમ" કે "દસ્તાવેજ" વગેરે નથી. એવું ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે આ જોગવાઈઓને સમગ્રપણે વાંચવી પડે અને જ્યારે તેમ કરવામાં આવ્યું ત્યારે સ્પષ્ટ થયું કે ધારાસભા અને સંવિધાનનો આશય યોગ્ય રીતે "કરવા" અને "નિષ્પાદિત કરવા" ની સાબિતીમાંથી મુક્તિ આપવાનો હતો જ્યારે નિર્ધારિત નમૂનાનું પાલન કરવામાં આવ્યું હોય, પરંતુ અન્યથા માન્ય હોય તેવા હુકમો અને દસ્તાવેજોને અમાન્ય કરવાનો નહોતો. અનુચ્છેદ ૨૯૯(૧) માં આવી સમાન જોગવાઈ નથી, તેથી અમે અહીં તે જ તર્ક લાગુ કરવામાં અસમર્થ છીએ.

અમારા મતે, આ એક એવા પ્રકારનો કરાર છે કે જેને ઇન્ડિયન કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટની કલમ ૨૩૦(૩) લાગુ પડશે. આ દ્રષ્ટિકોણ નિર્દોષ વ્યક્તિઓને થતી તે અસુવિધા અને અન્યાયને દૂર કરે છે જે ફેડરલ કોર્ટે જે. કે. ગેસ પ્લાન્ટ

મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની લિમિટેડ વિરુદ્ધ ધ કિંગ એમ્પરર(૩) માં અનુભવ્યો હતો અને સાથે સાથે સરકારનું પણ રક્ષણ કરે છે. અમને લાગે છે કે કોઈ વાજબી અર્થ કાઢવો જ જોઈએ, અનુચ્છેદ ૨૯૯(૧) સાથે જોડવો જોઈએ. અમે એમ નથી માનતા કે આ જોગવાઈઓ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ ખાતર દાખલ કરવામાં આવી હતી. અમને લાગે છે કે તે અનધિકૃત કરારો સામે સરકારનું રક્ષણ કરવા માટે છે. જો વાસ્તવમાં કોઈ કરાર અનધિકૃત હોય અથવા સત્તા બહારનો હોય, તો સરકારનું રક્ષણ કરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. બીજી તરફ, સરકાર વતી કરાર કરનાર અધિકારી યોગ્ય સ્વરૂપનો આશરો લઈને હંમેશા પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. આ બંનેની વચ્ચે કરારોનો એક મોટો વર્ગ છે, કદાચ સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ સૌથી મોટો, જે અધિકૃત હોવા છતાં, કોઈને કોઈ કારણસર યોગ્ય સ્વરૂપમાં નથી. એ તદ્દન વાજબી છે કે કોઈ નિર્દોષ કરાર કરનાર પક્ષકારે આ કારણસર સહન કરવું ન જોઈએ અને જો અન્ય કોઈ ખામી કે વાંધો ન હોય તો અમને કોઈ શંકા નથી કે સરકાર હંમેશા જવાબદારી સ્વીકારશે. જો નહીં, તો તેના હિતો સુરક્ષિત રહે છે, જેમ અમે માનીએ છીએ કે સંવિધાનનો આશય પણ એવો જ હતો કે તેનું રક્ષણ થવું જોઈએ.

વર્તમાન કેસમાં, એ બાબતે કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે બોર્ડ ઓફ

એડમિનિસ્ટ્રેશનના અધ્યક્ષે કેન્દ્ર સરકાર વતી કામ કર્યું હતું અને તે ક્ષમતામાં કરાર કરવા માટેની તેમની સત્તા સામે કોઈ સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો નહોતો. એ બાબતે પણ સમાન રીતે કોઈ શંકા હોઈ શકે નહીં કે બંને પક્ષોએ તે માન્યતા અને ધારણાના આધારે કામ કર્યું હતું, જે હકીકત પણ હતી કે, તે માલ સરકારી હેતુઓ માટે એટલે કે સૈન્ય માટેની સુવિધાઓ અર્થે હતો. માત્ર એક જ ખામી એ છે કે કરારો યોગ્ય સ્વરૂપમાં નહોતા અને તેથી, આ સંપૂર્ણપણે તકનીકી ખામીના કારણે, મુખ્ય પક્ષકાર સામે દાવો માંડી શકાયો ન હોત. પરંતુ ઈન્ડિયન કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટની કલમ ૨૩૦(૩) જે પ્રકારના કેસને પહોંચી વળવા માટે ઘડવામાં આવી છે તે બરાબર આ જ પ્રકારનો કેસ છે. અમારા મતે, એવું ઠેરવવું વિનાશકારી ગણાશે કે જે સેંકડો સરકારી અધિકારીઓએ રોજેરોજ વિવિધ પ્રકારના કરારો કરવા પડે છે, જે ઘણીવાર નજીવા પ્રકારના હોય છે અને કેટલીકવાર કટોકટીમાં કરવા પડે છે, તેઓ મૌખિક રીતે અથવા પત્રવ્યવહાર દ્વારા કરાર કરી શકતા નથી અને દરેક નજીવો કરાર કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં તૈયાર કરાયેલા બોજારૂપ કાનૂની દસ્તાવેજ દ્વારા જ કરવો જોઈએ. એવું બની શકે કે તે કેસમાં સરકાર કરારથી બંધાયેલી ન રહે, પરંતુ તે વાત કરારો આપમેળે જ વ્યર્થ અને બિનઅસરકારક છે તેમ કહેવા કરતાં તદ્દન અલગ છે. તેનો માત્ર એટલો જ અર્થ થાય છે કે મુખ્ય પક્ષકાર સામે દાવો માંડી શકાતો નથી; પરંતુ અમે માનીએ છીએ કે બહાલી આપતા અટકાવે તેવું કંઈ પણ હોઈ શકે નહીં, ખાસ કરીને જો તે સરકારના લાભ માટે હોય. એવા મતનું સમર્થન કરતો ન્યાયિક આધાર છે કે જ્યારે કોઈ સરકારી અધિકારી પોતાની સત્તા કરતાં વધુ કામ કરે છે ત્યારે જો સરકાર તે સત્તા બહારના

કૃત્યને બહાલી આપે તો સરકાર બંધાયેલી રહે છે: જુઓ ધ કલેક્ટર ઓફ મસુલીપટ્ટમ વિરુદ્ધ કાવલી વેંકટા નારાયણપ્પા(૧). અમે તે મુજબ ઠેરવીએ છીએ કે અહીં પ્રશ્નગત કરારો વ્યર્થ નથી માત્ર એટલા માટે કે કેન્દ્ર સરકાર સામે અનુચ્છેદ ૨૯૯(૧) ના કારણોસર તેમના આધારે દાવો માંડી શકાયો ન હોત.

હવે ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટની કલમ ૭(ડી) એવી અપેક્ષા રાખતી નથી કે જે કરારો પર તે પ્રહાર કરે છે તે સરકાર સામે અમલ કરવા યોગ્ય હોવા જોઈએ; તે માત્ર એટલી જ અપેક્ષા રાખે છે કે તે કરારો સરકારને માલ પૂરો પાડવા માટેના હોવા જોઈએ. પ્રશ્નગત કરારો બરાબર તેવા જ છે અને તેથી તે આ કલમ હેઠળ બાધિત થાય છે. આ અધિનિયમનો હેતુ ધારાસભાઓની પવિત્રતા જાળવી રાખવાનો અને ફરજ તથા હિત વચ્ચેના સંઘર્ષને ટાળવાનો છે. એ સ્પષ્ટ છે કે ફરજ કરતાં હિતને આગળ રાખવાની લાલચ તે સંજોગોમાં પણ એટલી જ પ્રબળ હોય છે જ્યારે સરકાર પાસેથી નાણાં વસૂલ કરવામાં કંઈક મુશ્કેલી પડવાની શક્યતા હોય (ઉદાહરણ તરીકે, જો સરકાર કરારોને બહાલી ન આપવાનું પસંદ કરે) જેટલી તે કોઈ મુશ્કેલી ન હોય ત્યારે હોય છે. અમારા મતે, ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલ સાચી હતી કે તેણે ચતુરભુજ જસાણીને ગેરલાયક ઠેરવ્યા.

અમે હવે ગંગારામ થાવરે તરફ વળીએ છીએ. તેઓ અનુસૂચિત જાતિના ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહ્યા હતા અને તેમનું ઉમેદવારીપત્ર તે કારણોસર નામંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ પ્રશ્નગત અનુસૂચિત જાતિ, એટલે કે મહાર જાતિના નહોતા. અહીં એકમાત્ર પ્રશ્ન એ છે કે શું તેઓ જ્યારે મહાનુભાવ પંથમાં જોડાયા

ત્યારે મહાર રહેતા બંધ થયા હતા. આનાથી ઘણો વિવાદ ઊભો થયો અને અમારી સમક્ષ ઘણા પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આમ, ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટિયર ઓફ ઇન્ડિયા, વોલ્યુમ ૨૧, પૃષ્ઠ ૩૦૧, જણાવે છે કે આ સંપ્રદાયના સ્થાપકે જ્ઞાતિ પ્રથા તેમજ અનેક ઈશ્વરોનો અસ્વીકાર કર્યો હતો અને એકેશ્વરવાદના સિદ્ધાંત પર ભાર મૂક્યો હતો. તે જ સમયે તે જણાવે છે કે તેમણે પોતાના શિષ્યોને તે સિવાય અન્ય કોઈ સાથે ભોજન ન કરવાનું શીખવ્યું હતું કે જેઓ દીક્ષિત થયેલા હોય અને જ્ઞાતિ તથા ધર્મના તમામ અગાઉના સંબંધો તોડી નાખવા. રસેલ તેમના 'ટ્રાઇબ્સ એન્ડ કાસ્ટ્સ ઓફ ધ સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિસ' ના વોલ્યુમ ૪ માં જણાવે છે કે માનભાવ (મહાનુભાવ) એ એક ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા પંથ છે જે "હવે" (૧૯૧૧) એક જ્ઞાતિ બની ગયો છે. સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિસ એથ્નોગ્રાફિક સર્વે, વોલ્યુમ ૯, પૃષ્ઠ ૧૦૭ અને પૃષ્ઠ ૧૧૦ પર આ જ બાબત જણાવે છે અને ઉમેરે છે કે આ સંપ્રદાયના સભ્યો ઘણીવાર મહારો માટે પૂજારી અથવા ગુરુ તરીકે કાર્ય કરે છે.

આની સામે, ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલે એવા અનેક મંતવ્યો ટાંક્યા છે જે વિપરીત વલણ દર્શાવે છે. આમ, વી. બી. કોલતે તેમના 'શ્રી ચંદ્રધર ચરિત્ર' ના પૃષ્ઠ ૨૪૭ પર જણાવે છે કે તેમના દ્વારા જ્ઞાતિ પ્રથા નાબૂદ કરવા માટે કોઈ ગંભીર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો નથી, અને કેતકર તેમના 'મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ' ની ૧૯૨૬ ની આવૃત્તિના વોલ્યુમ ૧૮ ના પૃષ્ઠ ૭૬ પર જણાવે છે કે મહાનુભાવોમાં બે વર્ગ છે, એક સંન્યાસીઓનો જેઓ સંસારનો ત્યાગ કરે છે અને બીજો સાંસારિક વર્ગ છે. બાદનો વર્ગ જ્ઞાતિ પ્રથાનું પાલન કરે છે અને પોતાની જ્ઞાતિના ધાર્મિક

રીતરિવાજોનું પાલન કરે છે તથા પોતાની જ્ઞાતિના લોકો સાથે સામાજિક સંપર્કો રાખે છે અને તેમની વચ્ચે જ લગ્ન કરે છે. બાલકૃષ્ણ મહાનુભાવ શાસ્ત્રી દ્વારા પણ આવા જ મંતવ્યો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ અમારે વાસ્તવમાં તેમના ધર્મશાસ્ત્ર સાથે કોઈ નિસબત નથી. અમારે જે નક્કી કરવાનું છે તે આવા ધર્માંતરણોના સામાજિક અને રાજકીય પરિણામો છે અને તે, અમને લાગે છે કે, સૈદ્ધાંતિક અને ધર્મશાસ્ત્રીય કારણોના આધારે કરવાને બદલે સામાન્ય વ્યવહારુ સમજણપૂર્વકની રીતે નક્કી થવું જોઈએ.

ધર્માંતરણ પોતાની સાથે ઘણી જટિલતાઓ લાવે છે, કારણ કે તે ઘણા ઘટકોથી બનેલા એક જટિલ સંયોજનને સમાવિષ્ટ કરે છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ, આધ્યાત્મિક અનુભવ અને લાગણી તથા બૌદ્ધિક વિશ્વાસ એ કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક સંબંધોના વિચ્છેદ અને જૂના રીતરિવાજો તથા આચરણોના ત્યાગ અથવા જાળવણી જેવી વધુ ભૌતિક બાબતો સાથે ભળી જાય છે. આ મિશ્રણનું ચોક્કસ પ્રમાણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બદલાય છે. એક છેડે જૂની વ્યવસ્થા પ્રત્યે અત્યંત વિરોધી એવી કટ્ટર ધર્માંધતા હોય છે અને બીજા છેડે સહજ શિથિલતા અને સહિષ્ણુતા હોય છે જે ધર્માંતરણને માત્ર નામપૂરતું બનાવે છે. તેમાં કોઈ સ્પષ્ટ વિભાજક રેખા હોતી નથી અને તે એવી બાબત નથી કે જેને માત્ર એક જ દ્રષ્ટિકોણથી જોઈ શકાય.

સાંસારિક દ્રષ્ટિકોણથી જોઈએ તો, ત્રણ પરિબળો ધ્યાને લેવાના રહે છે: (૧) જૂના જૂથની પ્રતિક્રિયાઓ, (૨) તે વ્યક્તિનો પોતાનો આશય અને (૩)

નવી વ્યવસ્થાના નિયમો. જો જૂની વ્યવસ્થા નવા ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુ હોય અને ધર્માંતરિત વ્યક્તિને જ્ઞાતિબહાર મૂકવા કે બહિષ્કૃત કરવાનું કોઈ કારણ ન જણાતું હોય અને તે વ્યક્તિ પોતે તેના જૂના સામાજિક અને રાજકીય સંબંધો જાળવી રાખવાની ઈચ્છા તથા આશય ધરાવતી હોય, તો તમામ વ્યવહારુ હેતુઓ માટે આ ધર્માંતરણ માત્ર નામપૂરતું છે અને જ્યારે આપણે જૂના જૂથના કાનૂની અને રાજકીય અધિકારો પર વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે નવા ધર્મના મંતવ્યો ભાગ્યે જ મહત્વ ધરાવે છે. નવું જૂથ જો ધર્માંતરિત વ્યક્તિ તેના સિદ્ધાંતોનું પાલન ન કરતી હોય તો તેને પોતાનામાંથી બહિષ્કૃત કરવા અને જ્ઞાતિબહાર કાઢવા માટે સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તે જૂના જૂથના રાજકીય અધિકારોને લગતી બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો ભાગ્યે જ અધિકાર દાવો કરી શકે જ્યારે કેવળ આધ્યાત્મિક લાભથી વિપરીત, ન તો જૂનું જૂથ કે ન તો ધર્માંતરિત વ્યક્તિ નવા જૂથ પાસેથી કોઈ કાનૂની કે રાજકીય લાભ માગી રહ્યા હોય. બીજી તરફ, જો ધર્માંતરિત વ્યક્તિએ પોતાના આચરણ અને વ્યવહાર દ્વારા દર્શાવ્યું હોય કે જૂની વ્યવસ્થા સાથેનો તેનો સંબંધ–વિચ્છેદ એટલો પૂર્ણ અને અંતિમ છે કે તે હવે પોતાને જૂના જૂથના સભ્ય તરીકે ગણતી નથી અને જૂના જૂથમાં તેનું કોઈ પુનઃધર્માંતરણ કે પુનઃપ્રવેશ થયો નથી, તો એમ ઠેરવવું ખોટું ગણાશે કે તેમ છતાં પણ તે સાંસારિક વિશેષાધિકારો અને રાજકીય લાભોનો દાવો કરી શકે છે જે જૂની વ્યવસ્થા માટે વિશિષ્ટ છે.

અમારા મતે, વ્યાપક રીતે કહીએ તો, હિન્દુમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરનાર વ્યક્તિના કેસમાં પ્રિવી કાઉન્સિલ દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવેલા

સિદ્ધાંતો અહીં લાગુ પડે છે: અલબત્ત, નિર્ણયની વિગતો નહીં પરંતુ વ્યાપક અંતર્ગત સિદ્ધાંત. અબ્રાહમ વિરુદ્ધ અબ્રાહમ (૧) માં, તેમના લોર્ડશિપ્સ જણાવે છે:–

"તે" (ધર્માંતરિત વ્યક્તિ) "જે જૂના કાયદાથી તે બંધાયેલો હતો તેનો ત્યાગ કરી શકે છે, જેમ તેણે પોતાના જૂના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, અથવા, જો તે યોગ્ય સમજે તો, તેણે પોતાના જૂના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હોવા છતાં પણ, તે જૂના કાયદાનું પાલન કરી શકે છે."

અહીં એકમાત્ર ફેરફાર એ છે કે માત્ર તેની પસંદગીને જ ધ્યાનમાં લેવાની નથી પરંતુ તે જૂથના મંતવ્યોને પણ ધ્યાનમાં લેવાના રહેશે જેના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે, કારણ કે અહીં અમે જે અધિકાર પર વિચારણા કરી રહ્યા છીએ તે જૂના જૂથનો અધિકાર છે, પોતાના જ સમુદાયના સભ્યને સંસદમાં મોકલવા માટે એક વિશેષાધિકાર તરીકે તેને પ્રદાન કરવામાં આવેલ અધિકાર છે. પરંતુ તે ફેરફાર સાથે આગળ જણાવેલ અવલોકનો તેમની વ્યાપક રૂપરેખામાં લાગુ પડે છે:

“ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર ધર્માંતરિત વ્યક્તિને હિન્દુ કાયદાના બંધનોમાંથી મુક્ત કરે છે, પરંતુ ખ્રિસ્તી ધર્મને જે બાબતો સાથે કોઈ નિસબત નથી તેવી બાબતોમાં, જેમ કે મિલકતમાં તેના હકો અને હિતો, તથા તેના પરની તેની સત્તાઓમાં, તે ધર્માંતરિત વ્યક્તિના અધિકારો કે સંબંધોમાં અનિવાર્યપણે કોઈ ફેરફાર લાવતો નથી. ધર્માંતરિત વ્યક્તિ, આવી બાબતો અંગે ભલે હિન્દુ

કાયદાથી કે અન્ય કોઈ વિધાયક કાયદાથી બંધાયેલ ન હોય, તેમ છતાં તેણે પોતાના ધર્માંતરણ પછીના આચરણ દ્વારા એ દર્શાવ્યું હોઈ શકે છે કે આ બાબતો અંગે તે કયા કાયદા દ્વારા શાસિત થવાનો ઈરાદો ધરાવતો હતો. તેણે કાં તો પોતાને એવા કોઈ વર્ગ સાથે જોડીને આમ કર્યું હોઈ શકે છે કે જેણે આ બાબતો અંગે કોઈ ચોક્કસ કાયદો અપનાવ્યો હોય અને તેના આધારે અમલ કર્યો હોય, અથવા પોતે કોઈ પારિવારિક પ્રથા કે રૂઢિનું પાલન કરીને આવું કર્યું હોઈ શકે છે; અને નિશ્ચિતપણે આના કરતાં વધુ ન્યાયસંગત બીજું કંઈ હોઈ શકે નહીં કે તેની મિલકતમાં તેના હકો અને હિતો, તથા તેના પરની તેની સત્તાઓ તે કાયદા દ્વારા શાસિત થવી જોઈએ કે જે તેણે અપનાવ્યો છે, અથવા તે નિયમો દ્વારા શાસિત થવી જોઈએ કે જેનું તેણે પાલન કર્યું છે."

હવે અહીં હકીકતો શું છે? આ સંપ્રદાયના સ્થાપકના જ્ઞાતિ વિશે ગમે તે વિચારો રહ્યા હોય, એ સ્પષ્ટ છે કે પછીના વર્ષોમાં તેમના અનુયાયીઓમાં તેનું કોઈ ચુસ્ત પાલન થયું નથી. તેઓએ કાં તો પોતાના વિચારો બદલી નાખ્યા છે અથવા તો તેમની સાથે જોડાતા અને તેમ છતાં પોતાની જૂની જ્ઞાતિના રીતરિવાજો અને સંબંધો જાળવી રાખવાનું પસંદ કરતા ધર્માંતરિતો પર તેઓ પૂરતું કડક નિયંત્રણ રાખી શક્યા નથી. અમારે એ નક્કી કરવાની જરૂર નથી કે શું મહાનુભાવ સિદ્ધાંતો જ્ઞાતિના અસ્વીકારને માત્ર એક ઈચ્છનીય આદર્શ તરીકે પ્રોત્સાહન આપે છે કે પછી તેને શ્રદ્ધાનો મૂળભૂત આધાર બનાવે છે, કારણ કે એ સ્પષ્ટ છે કે વર્તમાન સમયના મહાનુભાવો પોતાના સમુદાયમાં એવી વ્યક્તિઓનો સ્વીકાર કરે છે જેઓ પોતાની જૂની જ્ઞાતિના રીતરિવાજો જાળવી

રાખવાનું પસંદ કરે છે. તેના કારણે જૂની જ્ઞાતિ માટે આ ધર્માંતરિતોને પોતાનામાંના જ એક ગણવાનું સરળ બને છે, તે ધર્માંતરણ છતાં કે જે તમામ વ્યવહારિક હેતુઓ માટે માત્ર વૈચારિક છે અને જેમાં દરજ્જામાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી.

હવે કોઈ સાક્ષીએ જ્ઞાતિ બહાર મૂકવા વિશે વાત કરી નથી, ન તો સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિ બહાર મૂકવા બાબતે કે ન તો આ ચોક્કસ કિસ્સામાં. એવો એક પણ દાખલો રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી જેમાં મહાર સમુદાયમાંથી આ સંપ્રદાયમાં જોડાયેલી કોઈપણ વ્યક્તિને તે કારણસર મહાર જ્ઞાતિમાંથી ક્યારેય બહાર મૂકવામાં આવી હોય; અને આ સંપ્રદાય ૧૦૦૦ વર્ષથી વધુ જૂનો હોવાનું કહેવાય છે, તેથી આવા દાખલાઓ એકત્ર થવા માટે પૂરતો સમય રહ્યો છે. વધુમાં, કોઈ મહાનુભાવે પોતાની જૂની જ્ઞાતિ બહાર લગ્ન કર્યા હોય તેવો કોઈ દાખલો રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી, જ્યારે એવા મહાનુભાવોના દાખલા મોજૂદ છે જેમણે પોતાની જ જ્ઞાતિના બિન–મહાનુભાવો સાથે લગ્ન કર્યા છે. નેને (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૧), સદાશિવ (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૩), સીતારામ (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૪) અને હરિદાસ (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૫) જણાવે છે કે ધર્માંતરણ થવાથી કોઈ મહાર ધર્માંતરિત વ્યક્તિ પોતાની જ્ઞાતિ ગુમાવતી નથી. તેને જ્ઞાતિના તમામ પ્રસંગોમાં સામેલ કરવામાં આવે છે અને તે સમુદાયમાં લગ્ન કરી શકે છે. આ પૈકી, સદાશિવ (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૩) અને હરિદાસ (ફરિયાદપક્ષના સાક્ષી ૫) મહાર છે.

આનું ખંડન કરતો કોઈ પુરાવો નથી. સામાવાળા પક્ષના સાક્ષીઓ સિદ્ધાંતનો આશરો લે છે અને જ્યારે વાસ્તવિક હકીકતો તેમની સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ એમ કહીને મુદ્દાને ટાળે છે કે આવું કરનારા મહાનુભાવો વાસ્તવિક મહાનુભાવો નથી. હરેન્દ્ર (સામાવાળાના સાક્ષી ૧) એક મહાનુભાવ ગુરુ છે અને તેથી તેમને આ બાબતની જાણ હોવી જોઈએ, પરંતુ તેઓ સાંસારિક બાબતો પ્રત્યે અલૌકિક ઉદાસીનતા દાખવે છે અને જણાવે છે કે પોતે સંસારી જીવન જીવતા ન હોવાથી તેઓ એ જાણતા નથી કે શું ધર્માંતરિત વ્યક્તિઓ પોતાની જ્ઞાતિગત ભિન્નતાઓ જાળવી રાખે છે કે કેમ અને ધર્માંતરણ પહેલાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓના હતા તેવા લોકો વચ્ચે સ્વયં મહાનુભાવ સમુદાયમાં જ પરસ્પર સહભોજન અને આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો થાય છે કે કેમ.

શંકર (સામાવાળાના સાક્ષી ૨) જણાવે છે કે ધર્માંતરિત વ્યક્તિ ધર્માંતરણ થતાં પોતાની જ્ઞાતિ ગુમાવે છે પરંતુ જૂના સમુદાયમાંથી બહિષ્કારનો કોઈ દાખલો આપતા નથી. ગમે તે સંજોગોમાં, તેમનો પુરાવો મહાનુભાવોમાંના સંન્યાસી વર્ગ પૂરતો મર્યાદિત છે કારણ કે તેઓ જણાવે છે કે આ સંપ્રદાયમાં ધર્માંતરિત થનાર દરેક વ્યક્તિએ સંસારનો ત્યાગ કરવો જ પડે છે અને તે લગ્ન કરી શકતી નથી. ઊલટતપાસ દરમિયાન દબાણ કરવામાં આવતાં તેમણે સ્વીકારવું પડ્યું હતું કે તેઓ સાંસારિક જીવન જીવતા હોય તેવા બે કે ત્રણ મહાનુભાવોને ઓળખતા હતા, પરંતુ તેઓ એમ કહીને તેનો સામનો કરે છે કે તેઓ વાસ્તવિક મહાનુભાવો નથી. ચુડામણ (સામાવાળાના સાક્ષી ૩) પણ આ જ રીતે આ મુદ્દાને ટાળે છે. તેઓ એક મહાનુભાવ પૂજારી છે અને તેથી તેઓ પણ

એવી અન્ય વ્યક્તિ છે કે જે વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતી હોવી જોઈએ. તેમ છતાં તેઓ કહે છે કે તેઓ એક જ્ઞાતિની, મહાનુભાવ સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત થયેલી કોઈ વ્યક્તિ, તે જ પંથમાં દીક્ષિત થયેલી અન્ય જ્ઞાતિની વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કરતી હોય તેવો એક પણ દાખલો આપી શકતા નથી. વધુ દબાણપૂર્વક પૂછવામાં આવતાં તેમણે જણાવ્યું કે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નહોતો કારણ કે ધર્માંતરણ થતાં જ માણસ પોતાની જ્ઞાતિ ગુમાવી બેસે છે.

આ પુરાવા પરથી, અને અમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવેલી ઐતિહાસિક સામગ્રી પર વિચારણા કર્યા પછી, અમે એવા નિષ્કર્ષ પર આવીએ છીએ કે આ સંપ્રદાયમાં ધર્માંતરણ અમુક વિચારધારાત્મક સિદ્ધાંતોના બૌદ્ધિક સ્વીકારથી વિશેષ ભાગ્યે જ કશું સૂચવે છે અને, ગમે તે સંજોગોમાં, જ્યાં સુધી આ પંથના ગૃહસ્થ વર્ગનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, તે ધર્માંતરિત વ્યક્તિના જ્ઞાતિ દરજ્જામાં કોઈ ફેરફાર કરતું નથી.

બંને પક્ષોની જ્ઞાતિ સભાનતા અંગે આટલું પૂરતું છે. હવે એક વ્યક્તિ તરીકે ગંગારામ થાવરે પર વિચાર કરતાં અમને જણાય છે કે તેમણે બે વાર લગ્ન કર્યા હતા અને બંને પ્રસંગે એવી મહાર કન્યાઓ સાથે કર્યા હતા કે જેઓ તેમના સંબંધિત લગ્ન સમયે મહાનુભાવ નહોતી. તેમની પ્રથમ પત્નીએ ક્યારેય ધર્માંતરણ કર્યું નહોતું. તેમની બીજી પત્નીએ પોતાના લગ્ન પછી ધર્માંતરણ કર્યું હતું. સાક્ષીઓ જણાવે છે કે તેમના ધર્માંતરણ પછી પણ તેમને મહાર તરીકે ગણવામાં આવતા હતા અને તેઓ હંમેશા પોતાને મહાર માનતા હતા તેમજ તે

જ્ઞાતિ સાથે પોતાની ઓળખ જાળવી રાખી હતી. સામા પક્ષ તરફથી કોઈ આ બાબતનો ઇનકાર કરતું નથી. જેમ કે અમે દર્શાવ્યું છે, તેઓ સામાન્ય બાબતોની આડ લેતા હતા અને એમ કહીને આ મુદ્દો ટાળતા હતા કે તે કિસ્સામાં તેઓ વાસ્તવિક મહાનુભાવ હોઈ શકે નહીં. જો તેઓ નહોતા, તો પછી તેમના દ્રષ્ટિકોણ મુજબ પણ તેઓ મહાર તરીકે જ ચાલુ રહ્યા હોવા જોઈએ.

પુરાવા પરથી એ પણ પ્રગટ થાય છે કે ગંગારામ થાવરેએ મહાર જ્ઞાતિના એક સભ્ય અને અગ્રણી તરીકે મહાર આંદોલનો અને સરઘસોનું નેતૃત્વ કર્યું હતું. ૧૯૩૬માં તેમણે મહાર ઉમેદવાર તરીકે પ્રાંતીય ધારાસભા માટેની ચૂંટણી લડી હતી. કોઈએ તેમની યોગ્યતા સામે સવાલ ઉઠાવ્યો હોય તેમ જણાતું નથી. અને છેલ્લે, તેમણે વર્તમાન ચૂંટણીમાં પોતાના ઉમેદવારીપત્રની ચકાસણીમાં તેમજ રિટર્નિંગ ઓફિસર સમક્ષ દાખલ કરેલા સોગંદનામામાં પણ પોતાને મહાર તરીકે જાહેર કર્યા હતા, જે રિટર્નિંગ ઓફિસરે તેમનું ઉમેદવારીપત્ર નામંજૂર કર્યું હતું. રિટર્નિંગ ઓફિસરે તેનું વર્ણન "ચાલાકીપૂર્વક તૈયાર કરાયેલ દસ્તાવેજ" તરીકે કર્યું હતું. અમે તે વાંચ્યો છે અને અમને તેમાં કંઈપણ કપટપૂર્ણ કે કુટિલ જણાતું નથી. તેથી, અબ્રાહમ વિરુદ્ધ અબ્રાહમ(૧) માં દર્શાવેલ કસોટી લાગુ કરતાં, અમે ઠેરવીએ છીએ કે તેમના ધર્માંતરણ છતાં તેઓ મહાર તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા અને તેથી તેમનું ઉમેદવારીપત્ર ખોટી રીતે નામંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું. તે સમગ્ર ચૂંટણીને અસર કરે છે.

ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ દલીલ કરાયેલા અન્ય મુદ્દાઓ પર અમારી સમક્ષ

ભાર મૂકવામાં આવ્યો ન હતો. તેથી અમે ટ્રિબ્યુનલના નિર્ણયને બહાલ રાખીએ છીએ અને ખર્ચ સહિત અપીલ રદ કરીએ છીએ.

અપીલ રદ કરવામાં આવે છે.

અપીલકર્તા માટેના એજન્ટ: આઇ. એન. શ્રોફ.

સામાવાળા માટેના એજન્ટ: ગણપત રાય.

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========